

Dvě velká výročí. Vznik ČSAV a AV ČR

Rok 1952 se celkově nezapsal do českých dějin zrovna zlatým písmem. Společenskou atmosféru ovlivnila vlna monstrózních politických procesů, která koncem listopadu vyvrcholila procesem s dřívějšími vysoce postavenými komunistickými funkcionáři v čele s Rudolfem Slánským. Jen několik dní předtím proběhlo v Národním divadle slavnostní zahajovací zasedání nově vzniklé vrcholné československé vědecké instituce – Československé akademie věd. O více než 40 let později vypadala společenská situace našťastí úplně jinak. Nově vzniklá Česká republika se však v r. 1993 musela vyrovnávat s ekonomickou transformací, což výrazně ovlivňovalo i činnost Akademie věd ČR, jejíž ustavující sněm se sešel 24. února 1993.

V atmosféře první poloviny 50. let 20. stol. bylo více než pochopitelné, že při zahájení činnosti Československé akademie věd (ČSAV) byla zdůrazňována inspirace sovětskou zkušeností a u řečnického pultu vedle politiků či samotných vědců se objevili i úderníci demonstrující spojení vědy s lidem a samozřejmě s průmyslovou výrobou. Na druhé straně však vznik podobné instituce odpovídal trendům v Evropě po 2. světové válce a zároveň šlo alespoň o dílčí naplnění vizí, které formuloval již v 60. letech 19. stol. Jan Evangelista Purkyně ve svém díle *Akademia*. V příslušném zákoně, přijatém v listopadu 1952, se také zdůrazňovalo hned v prvním paragrafu, že Československá akademie věd vzniká přebudováním tradičních institucí – Královské české společnosti nauk a České akademie věd a umění (ČAVU).

I když to nebyla tak zcela pravda, v případě přírodních a technických věd můžeme pozorovat poměrně velkou míru kontinuity. Intenzivní přípravné práce na zřízení Akademie věd jako sítě vědeckých ústavů se sborem členů probíhaly od ledna 1952 především v rámci Vládní komise pro vybudování ČSAV, které předcházela stranická skupina pro přípravu Akademie věd vedená právníkem Václavem Procházkou. Do čela vládní komise se dostal vysoce postavený komunistický funkcionář a literární kritik Ladislav Štoll. Plénium se skládalo celkem z 29 osob, ale klíčovou roli při výběru budoucích členů Akademie věd hrály vedle užšího pracovního výboru komise také jednotlivé oborové sekce. Právě tyto orgány rozhodujícím způsobem ovlivnily jak výběr prvních členů Akademie věd, tak i podobu sítě pracovišť.

Jak už bylo výše řečeno, první sbor akademiků jmenovaných prezidentem republiky Klementem Gottwaldem skutečně zahrnoval většinu respektovaných badatelů, kteří svou vědeckou činnost úspěšně rozvinuli již v meziválečném období a převážně patřili mezi členy České akademie věd a umění či Královské české společnosti nauk. Prezidentem Československé akademie věd se stal dosavadní předseda ČAVU a ministr školství a osvěty, významný exponent komunistické strany Zdeněk Nejedlý, který se ve své vědecké činnosti původně koncentroval na hudební vědu a historii. Možná až překvapivě se mezi prvními akademiky (snad i vlivem národovědecky zaměřeného Nejedlého) objevili i lidé, kteří v minulosti stáli spíše na pravicové straně politického spektra – příkladem může být archivář a jedna z nejvýznamnějších osobností českého bádání v pomocných vědách historických Václav Vojtíšek. Podíl členů Komunistické strany Československa (KSC) ve sboru prvních akademiků byl relativně malý, i když vedle zasloužilých vědců starší generace se této pocty dostalo i některým mladším badatelům, kteří svou kariéru spojili s komunistickou stranou (mikrobiolog Ivan Málek, chemik František Šorm). Přes poměrně vysokou míru tolerance však politické aspekty hrály nezanedbatelnou úlohu. Např. do skupiny jmenovaných akademiků nebyl zprvu zařazen botanik Bohumil Němec, přestože patřil mezi nejvýraznější české vědce a silně se angažoval také ve vědecké politice a diplomacii. Stále však na něm lpěla „kádrová skvrna“ v podobě politické aktivity v meziválečném období, zejména jeho role pravicového kandidáta na funkci prezidenta republiky. Původní posudky o generaci mladších vědců týkající se možného Němcova členství v nové Akademii věd vyznívaly velmi negativně, teprve později se snad i působením Němcových vlivných přátel ze Sovětského svazu situace začala měnit. Akademikem se legendární osobnost české botaniky stala v r. 1953.

Zároveň s Československou akademií věd vznikla podle sovětského vzoru Československá akademie zemědělských věd. Ta mohla navazovat na hluboké tradice československého agrárního výzkumnictví z meziválečného období. Mnozí zemědělské odborníci se však své dřívější angažmá ve prospěch agrární strany snažili vyvážit ostentativním a hlasitým příklonem k novým sovětským učení, především k lisenkismu. Naopak oproti původním předpokladům i zdánlivě všemocnému sovětskému vzoru nebyla nakonec zřízena Československá akademie lékařských věd. Představitelé vládní komise pro vybudování ČSAV se na poslední chvíli snažili tuto situaci řešit jmenováním několika kandidátů z řad významných kliniků. Přes toto tato skupina vědců nebyla v řadách členů ČSAV zpočátku dostatečně reprezentována a lékařský výzkum fungoval do značné míry mimo rámec nové instituce.

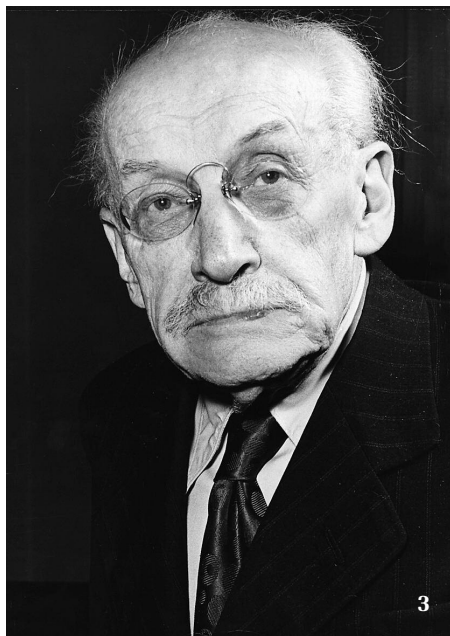
1 Slavnostní vyhlášení Československé akademie věd se konalo s velkou pompou 17. listopadu 1952 v Národním divadle v Praze. Foto z archivu České tiskové kanceláře (ČTK)

Vznik ČSAV a její fungování v 50. a 60. letech

Páté síť pracovišť Československé akademie věd tvořilo 7 ústředních ústavů základního výzkumu, které zahájily činnost k 1. červenci 1950 – astronomický, biologický, fyzikální, geologický, chemický, matematický a polarografický ústav. V jejich čele stály vesměs významné vědecké osobnosti, které pak hrály důležitou úlohu také ve vedení ČSAV, jako např. ředitel Ústředního ústavu chemického a později předseda ČSAV F. Šorm nebo jeho rival, ředitel Ústředního ústavu biologického a poté člen prezidia a místo předseda ČSAV I. Málek. Ústřední ústavy základního výzkumu rozvinuly přes všechny problémy s přístrojovým vybavením a umístěním laboratoří okamžitě svou činnost, takže začlenění do Československé akademie věd pro ně znamenalo jen drobnou organizační změnu. Některé ústřední ústavy byly koncipovány značně široce, a proto se od nich postupně po vzniku ČSAV odštěpovala specializovaná vědecká pracoviště včetně ústavů. V případě, že některý obor nebyl v dané době dostatečně rozvinut, doporučovalo se zřízovat alespoň

příslušné komise, laboratoře a kabinety. Pracoviště nižšího stupně než ústavy vznikala také kolem významných členů Akademie a věnovala se speciálním tématům rozpracovávaným dotyčným vědcem. Tato organizační forma, propagovaná např. Z. Nejedlým, však skrývala značné problémy, což se jasně ukázalo již v průběhu 50. let. V případě úmrtí vedoucího ztrácela smysl existence jeho pracoviště, bylo však organizačně poměrně složité ho zrušit. Navíc změť malých laboratoří a kabinetů fungovala značně ne hospodárně a vedla k velké nerovnováze v míře podpory jednotlivých vědních oborů. Proto také byl tento model později opuštěn ve prospěch ústavů vymezených oborově a do značné míry nezávislých na jednotlivých, byť zcela mimořádných vědeckých osobnostech.

Československá akademie věd vstoupila do prvního roku své existence 1. ledna 1953 celkem s 49 pracovišti, rozdělenými do 8 sekcí – matematicko-fyzikální, geologicko-geografické, chemické, biologické, technické, historicko-filozofické, ekonomie a práva a filologicko-literární. V čele sekcí stali vesměs respektovaní vědci, jako byl matematik Vojtěch Jarník, mine-

2 Na vyhlášení ČSAV v Národním divadle promluvil také úderník J. Ječný jako představitel spojení Akademie věd s dělnickou třídou. Foto z archivu ČTK
 3 Jeden z nejkontroverznějších českých intelektuálů 20. stol. Zdeněk Nejedlý, první (a jediný) prezident ČSAV
 4 Pohled do sálu při ustavení ČSAV
 5 Rudolf Zahradník – první předseda Akademie věd ČR zvolený na prvním zasedání Akademického sněmu 24. února 1993. V čele Akademie věd stál až do r. 2001. Snímky z archivu MÚA AV ČR, v. v. i., pokud není uvedeno jinak
 6 První zasedání Akademického sněmu AV ČR proběhlo ve srovnání s vyhlášením ČSAV v podstatně skromnější atmosféře. V první řadě zleva: předseda dosavadního Výboru pro řízení pracovišť AV ČR (od 1. ledna do 25. února 1993) Jiří Velemínský, Vilém Herold a poslední předseda ČSAV a čestný předseda AV ČR Otto Wichterle. Více na www.cas.cz. Foto J. Plechatý

ralog a petrolog František Slavík, chemik Rudolf Brdička, výše uvedený mikrobiolog I. Málek, hydrolog Theodor Ježdík, historik umění Zdeněk Wirth, právník Antonín Hobza a jazykovědec František Trávníček. Ve vedení celé ČSAV pak figurovali vedle Z. Nejedlého fyziolog Vilém Laufberger jako první náměstek prezidenta, druhým náměstkem se stal archeolog Jaroslav Böhmm a funkci hlavního sekretáře získal již zmínovaný chemik F. Šorm.

Klíčovým problémem Československé akademie věd v době jejího vzniku nebyla ani skladba členské základny, přílišné napodobování sovětského vzoru a dokonce ani ne podoba vedení této instituce, i když její prezident Z. Nejedlý byl bezpochyby značně kontroverzní osobnost, navíc zřetelně za svým životním zenitem. V prvních letech se ani tak výrazně neprojevovaly později velmi bolestné obtíže se stárnutím členského sboru ČSAV a s tím souvisejícím konzervativismem tohoto orgánu. Hlavní slabinu představovala stejně jako u dalších institucí v tehdejší Československu od počátku úzká provázanost s komunistickou stranou, resp. přísný dozor KSČ nad ní. Komunistický aparát si osoboval právo s konečnou platností rozhodovat prakticky o všem důležitém, co se v Československé akademii věd bude dít. Strana se přitom nijak neohlížela na zmiňovanou skutečnost, že mezi akademiky, jejichž valné shromáždění bylo formálně nejvyšším orgánem Akademie, měla jen malý počet členů. I když se postupně některým představitelům ČSAV dařilo zvětšovat prostor pro autonomní rozhodování, až období Pražského jara 1968 přineslo v tomto ohledu naději na zásadní změnu poměrů. Bohužel tato naděje trvala jen velmi krátce a s nástupem normalizace byla naplno obnovena i „vedoucí úloha strany ve vědě“, tedy poručnický dohled KSČ nad Akademií věd i dalšími institucemi v oblasti vědy a výzkumu. Stranický dohled představoval výrazný brzdicí faktor, ale řada pracovišť, zejména ta, jejichž vedoucí pracovníci se uměli v existujícím systému dobře orientovat, se úspěšně rozvíjela i s tímto zásadním handicapem. V reformistické náladě druhé poloviny 60. let se

dokonce objevily jisté tendence vybojovat pro Československou akademii věd roli hlavního expertního pracoviště, které by se z odborných pozic vyjadřovalo ke všem důležitým politickým a hospodářským krokům. S tím počítal i Akční program KSČ z dubna 1968, k jehož realizaci z pochopitelných příčin nedošlo.

ČSAV v letech 1970–92

Naopak 70. léta a počátek let 80. se nesly ve znamení hluboké krize ČSAV a úpadku řady oborů. Některé ústavy převzaly po představitelích zakladatelské generace v rámci normalizačních čistek naprosto nekompetentní osoby. Velkou devastací prošla především celá sféra humanitních věd, problémy se však nevyhnuly ani mnohým ústavům z přírodních a technických věd. Až druhá polovina 80. let spojená s procesem tzv. přestavby znamenala oživení, přestože základní strukturální potíže ČSAV se neměnily. Prohlubovalo se také zaostávání české vědy za vývojem ve světě v mnoha oblastech, způsobené do značné míry omezenými zahraničními kontakty a špatným materiálním zabezpečením. Pochopitelně nejvíce to bylo poznat v dynamicky se rozvíjejících oborech (např. biotechnologie).

Na druhou stranu i v této době pracovali v ČSAV špičkoví vědci, kteří se mohli pochlubit významnými úspěchy i v mezinárodním srovnání. Naráželi ale často na nejrůznější byrokratické překážky a omezení, např. při snahách o zapojení do mezinárodní vědecké komunity. I z těchto důvodů proto naprostá většina zaměstnanců ČSAV přivítala změny v souvislosti s listopadem 1989. Na mnohých pracovištích včetně vedení celé Akademie věd došlo k potřebné personální výměně, byla revidována organizační struktura, zejména v oblasti humanitních věd. Zachována ovšem zůstávala silná pozice valného shromáždění tvořeného členy Akademie věd. Většina vědců věřila, že otevření země vůči západnímu světu a intenzivní kontakty s nejvyspělejšími pracovišti v zahraničí přinesou zásadní pozitivní zvrat do jejich práce. Velmi záhy se však ukazovalo, že transformující se československá ekono-

mika nemá dostatek prostředků na financování vědy v dosavadním rozsahu a musí přistoupit v této oblasti k razantním škrtům. Navíc se stále častěji ozývaly silné hlasy proti Československé akademii věd jako instituci, vzniklé v neblahém období počátku 50. let a zaujímavější v předešlých desetiletích do určité míry privilegované postavení. ČSAV se musela vyrovnat s rozsáhlým omezením rozpočtu a zároveň se snažila vylepšit si svou otrěsenou pověst ve společnosti. Ekonomické problémy ji donutily k rušení některých pracovišť i k propouštění. Z původních 12 000 se počet zaměstnanců snížil na 8 500. Nízké ohodnocení špičkových vědeckých sil způsobilo jejich částečný odliv do zahraničí nebo na jiná působiště v rámci Československa. Znovu se projevovalo stárnutí zaměstnanecké struktury ČSAV. V tisku a v mnoha politických orgánech se zcela vážně jednalo o zrušení Československé akademie věd a přechodu k systému, kde je základní vědecký výzkum soustředěn prakticky pouze na univerzitách a vysokých školách. Výjimkou ale nebyly ani diskuze o účelnosti základního výzkumu v menší zemi typu Československa. ČSAV se mohla opřít o těžko zpochybnitelnou autoritu svého nového předsedy, chemika spojovaného s objevem použitelných kontaktních čoček Otto Wichterleho, přesto byl tlak na ni skutečně enormní.

V nové společenské situaci se začaly reflektovat dříve tabuizované otázky spojené s federativním soužitím Čechů a Slováků. Československá akademie věd sice fungovala formálně na federativním základě, realita tomu však příliš neodpovídala. Všechny ústavy ČSAV sídlily již od konce 60. let (od přesunu Virologického ústavu z rámce ČSAV do Slovenské akademie věd) výhradně v českých zemích, na Slovensku dominovala jednoznačně SAV. Předseda SAV se sice automaticky stával místopředsedou ČSAV, ale propojení obou institucí bylo skutečně jen formální. Celý model působil asymetricky – zatímco česká část fungovala oficiálně na federativní základně, na Slovensku šlo o národní orgán. Tato situace se jevila nadále neudržitelná. Proto vznikla snaha vybudovat Akademii

věd České republiky, která navazovala na podobné projekty z konce 60. let. Počítalo se s tím, že nová Akademie převezme prakticky všechna dosavadní pracoviště ČSAV i rozhodující část jejich dosavadních kompetencí.

Nově v demokratických poměrech – Akademie věd ČR

Již před parlamentními volbami, na počátku r. 1992 tak byl Českou národní radou přijat zákon o Akademii věd ČR. Paragraf 18 tohoto zákona odkazoval na budoucí zákon Federálního shromáždění, který vypořádá práva a závazky Československé akademie věd a určí, která pracoviště přejdou do Akademie věd ČR. Tento zákon byl nakonec přijat až 2. prosince 1992, jen necelý měsíc před zánikem Československa, a pouze přebíral principy, kterými se řídilo rozdělení celého státu. Akademie věd ČR převzala všechna práva a závazky ČSAV na území České republiky, práva a závazky ležící mimo území Československa se dělily mezi Akademii věd ČR a Slovenskou akademii věd v poměru 2 : 1. Květnový zákon o Akademii věd ČR a prosincový zákon o likvidaci dosavadní ČSAV zajistily, že se po rozpadu Československa celá instituce neocitla ve vakuu. Navíc zákon o Akademii věd ČR zajistil také dokončení zásadní strukturální reorganizační dosavadní instituce na demokratický orgán se značným prvkem samosprávy vědeckých pracovníků. Do nové samostatné České republiky tak mohli pracovníci Akademie věd vstupovat s určitým optimismem. Přesto se však ustavující sněm AV ČR rozhodně nescházel v triumfální atmosféře a neprobíhal s takovou pompózností jako zahajovací zasedání ČSAV. Vůbec se při něm neobjevoval nechutný ideologický balast, jakým bylo extatické vzývání Stalina na začátku 50. let. Měl spíše pracovní a civilní charakter. Zvolil předsedu AV ČR, kterým se stal fyzikální chemik Rudolf Zahradník. Poslední předseda ČSAV Otto Wichterle byl oceněn funkcí čestného předsedy AV ČR. Stejně jako na počátku existence Československé akademie věd se vyprofilovala hned na počátku 90. let skupina vědců, kteří

v následujících letech či desetiletích činnost AV ČR výrazně ovlivňovali – do Akademické rady byli na ustavujícím zasedání vybráni mimo jiné dva pozdější předsedové AV ČR – Helena Illnerová a Václav Pačes. Ve Vědecké radě se objevili např. historik František Šmahel, biochemik Antonín Holý nebo genetik Václav Hořejší. Na druhé straně některé organizační změny, především rozpuštění sboru členů, podpořily prvky diskontinuity a poměrně důsledného rozchodu s předlistopadovou Československou akademií věd.

Jestliže ČSAV vstupovala do života s relativně velkorysým rozpočtem, nová Akademie věd ČR v nic podobného doufat nemohla. Místo rozšiřování výzkumné základny a nabírání pracovních sil ji naopak čekalo další propouštění a rušení pracovišť. Ke konci června 1993 Akademie věd České republiky zrušila dalších 21 pracovišť, včetně např. Pedagogického ústavu Jana Amose Komenského nebo Ústavu fyziologických regulací. Jen někteří zaměstnanci přitom dostali možnost zůstat v dalších akademických ústavech. Platy těch, kteří zůstali v Akademii věd, nerostly právě

závratným tempem a jen s obtížemi se dařilo uskutečňovat potřebnou zahraniční výměnu. Přesto dosáhly mezinárodní kontakty Akademie věd úrovně, jež zůstávala pro ČSAV během značné části doby její existence nepředstavitelným snem. S velkými komplikacemi se setkávaly snahy zajistit obnovu a vylepšení přístrojového zabezpečení, přestože hlavně v některých oblastech se jen prohluboval odstup české vědy od nejvyspělejších center výzkumu. Obtížně řešitelný problém představovaly také dopady majetkových restitucí, které se týkaly i řady nemovitostí dosud spravovaných akademickými ústavu.

Velmi pomalu Akademie věd České republiky všechny překážky překonávala a cennou pomoc jí poskytli i někteří zahraniční partneři. Na domácí půdě stále musela zápasit s hlasy zejména z politické sféry, které nepřestávaly zpochybňovat význam mimouniverzitního základního výzkumu. Při pohledu zpět však lze konstatovat, že při vzniku AV ČR a při formulaci jejích stanov se podařilo najít mnohem lepší a výkonnější model, než jaký byl politicky naoktrojován na počátku 50. let.

Redakce

Medaile G. J. Mendela pro Helenu Illnerovou

Prof. RNDr. Helena Illnerová, DrSc., oslavila v prosinci 2012 významné životní jubileum – 75 let. Při této příležitosti jí předseda Akademie věd ČR prof. Jiří Drahoš udělil 9. ledna 2013 v sídle Akademie věd ČR v Praze čestnou oborovou medaili Gregora Johanna Mendela za zásluhy v biologických vědách.

Helena Illnerová patří mezi naše přední odborníky ve fyziologii a biochemii, v oboru chronobiologie se stala světově uznávanou autoritou. Již více než 50 let pracuje ve Fyziologickém ústavu AV ČR, v. v. i., od r. 1989 v oddělení neurohumo-

rálních regulací. Specializuje se především na časový program savců včetně člověka – na otázky řízení a molekulárních mechanismů denních a sezonních rytmů a jejich synchronizace s vnějším dnem.

Dlouhodobě se také zapojuje do fungování a organizace vědy v České republice. V letech 2001–05 zastávala funkci předsedkyně Akademie věd ČR. Působila též jako předsedkyně Učené společnosti ČR (2008–10). V současnosti je členkou Vědecké rady AV ČR a předsedkyní Komise pro etiku vědecké práce v AV ČR, poroty soutěže L'ORÉAL Pro ženy ve vědě a Čes-

ké komise pro UNESCO. Intenzivně spolupracuje s vysokými školami, zejména s Univerzitou Karlovou v Praze, jako pedagožka i ve vědeckých radách. Od r. 1997 je členkou redakční rady časopisu Živa (více např. Živa 2001, 6: 242–244; 2002, 6: LXXXIII).

Za přínos pro vědu a její řízení získala řadu domácích i zahraničních ocenění, je mimo jiné nositelkou čestné medaile Akademie věd ČR – De scientia et humanitate optime meritis.

Paní profesorce přejeme za redakční radu i redakci Živy do dalších let pevné zdraví a mnoho úspěchů ve všech jejích aktivitách. U příležitosti životního jubilea připravujeme rozhovor, který najdete v letošním červnovém čísle Živy.

1 a 2 Helena Illnerová při přebírání medaile G. J. Mendela od předsedy Akademie věd ČR Jiřího Drahoše. Foto S. Kyselová, archiv SSČ AV ČR, v. v. i.

